

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 1 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี และทรงเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรีและกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระราชสมภพเมื่อวันอังคาร ที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2396 และสวรรคตเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 รวมเสด็จครองราชย์นานถึง 42 ปี ตลอดระยะเวลาในรัชสมัยของพระองค์ทรงได้รับยกย่องว่าเป็นนักปฏิรูปเปลี่ยนแปลงประเทศ จากแบบเก่ามาสู่แบบใหม่ ทรงเป็นผู้นำในการปรับปรุงขนบธรรมเนียมประเพณี ระบบสังคมและระบอบการปกครองของไทยให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ ซึ่งเป็นผลมาจากการที่พระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อทรงศึกษาแนวทางการพัฒนาประเทศแบบตะวันตก แล้วทรงนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาประเทศจนพระองค์ทรงได้รับการยกย่องให้เป็น “กษัตริย์ดีเด่นของโลก” สาขาการศึกษา วัฒนธรรม สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ การพัฒนาสังคมและการสื่อสารจากองค์การยูเนสโก เมื่อปี พ.ศ. 2544

พระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระองค์ครอบคลุมไปทั่วทุกแขนง แม้แต่ในด้านของงานภูมิสถาปัตยกรรมเอง พระองค์ได้ทรงพัฒนาบ้านเมืองการสรรสร้างความงาม ความรื่นรมย์ตามลักษณะของเมืองในสมัยนั้น มีการปลูกต้นไม้ร่มรื่นสองข้างทางแบบปารีส เบอร์ลิน หรือเวียนนา การนำเอาหลักภูมิสถาปัตยกรรมและการผังเมืองมาใช้ในการออกแบบบนพื้นที่ขนาดใหญ่ของเมือง มีการตัดถนนในแนวนานและแนวขวางทำให้เกิดพื้นที่สีเขียวจากแนวถนนที่ตัดกันอันเป็นรูปแบบของเมืองในยุโรป การเว้นระยะห่างระหว่างอาคารกับถนนเป็นทางเดินเท้า เริ่มมีการสร้างสวนสาธารณะและลานโล่งในเมือง เมืองขยายกว้างขึ้นจากโครงสร้างใหม่เมืองเก่าอยู่ในเขตคูเมืองและกำแพงเมือง ส่วนที่ขยายตัวใหม่อยู่นอกคูคลองกำแพงขึ้นไปทางด้านเหนือมีลักษณะเป็นอุทยาน นอกจากนี้พระองค์ได้ทรงนำเอาพืชพันธุ์ต้นไม้พันธุ์ต่าง ๆ เข้ามาปลูกในประเทศหลายชนิด ยังผลให้พระองค์มีพระปรีชาสามารถความเชี่ยวชาญในเรื่องของการปลูกและบำรุงต้นไม้เป็นอย่างดี

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยที่มุ่งศึกษางานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เริ่มมีการออกแบบภูมิสถาปัตยกรรมมาใช้ในการวางผัง โดยทำการศึกษาการตกแต่งพระราชอุทยานตลอดจนการวางผังพระราชวังและสถานที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 5 ในเขตพระนครและหัวเมือง เพื่อเป็นฐานในการวิเคราะห์แนวความคิดและรูปแบบตลอดจนบทบาทหน้าที่ของงานภูมิสถาปัตยกรรม ซึ่งจะช่วยให้ทราบถึงปัจจัยแวดล้อมต่างๆที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อรูปแบบของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสังคมยุคนั้น ที่พระองค์ทรงวางรากฐานไว้ เพื่อเสนอภาพรวมของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 อีกทั้งยังเป็นการนำเสนอประวัติศาสตร์และวิวัฒนาการงานภูมิสถาปัตยกรรมอันส่งผลเชื่อมโยงในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบัน

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาที่อาจนับเป็นงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 อันได้แก่รูปแบบและแนวความคิดในการออกแบบงานภูมิสถาปัตยกรรม

2. เพื่อศึกษาปัจจัยแวดล้อมต่างๆที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อรูปแบบของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาล

3. เพื่อศึกษาบทบาทหน้าที่และความสำคัญของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5
4. เพื่อเป็นการรวบรวมหลักฐานและจัดระเบียบข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษางานภูมิสถาปัตยกรรมอันได้แก่การวางผังบริเวณตลอดจนการตกแต่งพระราชอุทยาน ในพระราชวัง และสภาพกรุงเทพมหานครในการขยายเมืองในสมัยรัชกาลที่ 5 และตามหัวเมืองต่างๆ โดยทำการศึกษางานภูมิสถาปัตยกรรม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้สร้างขึ้นใหม่หรือปรับปรุงจากของเดิมในช่วงเวลาตั้งแต่เสด็จเสวยพระราชสมบัติ พ.ศ. 2411 ถึง พ.ศ. 2453 รวม 42 ปี โดยทำการศึกษาดังต่อไปนี้

1. ภูมิสถาปัตยกรรมในพระราชวังในสมัยรัชกาลที่ 5
 - พระราชวังในกรุงเทพมหานคร (ที่สร้างขึ้นใหม่ และซ่อมแซม)
 - พระบรมมหาราชวัง
 - พระราชวังสราญรมย์
 - พระราชวังสวนดุสิต
 - สวนสุนันทา
 - พระราชวังพญาไท
 - พระราชวังในปริมณฑล (ที่สร้างขึ้นใหม่ และซ่อมแซม)
 - พระราชวังบางปะอิน พระนครศรีอยุธยา
 - พระราชวังรัตนรังสรรค์ เมืองระนอง
 - พระจุฑาธุชราชฐาน เกาะสีชัง
 - พระราชวังริมน้ำ เมืองราชบุรี
 - พระราชวังบนเขาสัตนาท (เขาวังราชบุรี) เมืองราชบุรี
 - พระราชวังบ้านปืน (พระรามราชนิเวศน์) เมืองเพชรบุรี
2. ภูมิทัศน์กรุงเทพมหานครและภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 อันประกอบด้วย
 - ลานโล่งที่สำคัญในเมือง ได้แก่ สนามหลวง ลานเสาชิงช้า ลานพระบรมรูปทรงม้า
 - การปลูกต้นไม้ถนนที่สำคัญเช่น ถนนราชดำเนิน ถนนรอบพระราชวังสวนดุสิต ถนนในเมืองเพชรบุรี เป็นต้น

1.4 ข้อตกลงเบื้องต้นของการวิจัย

ในการทำวิจัยเรื่องนี้ได้วิเคราะห์งานภูมิสถาปัตยกรรมอันได้แก่ การวางผังพระราชวัง การตกแต่งพระราชอุทยาน ลานโล่งในเมืองและการปลูกต้นไม้ถนน ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจาก พ.ศ. 2411-2453 ดังนั้นเนื้อหาของการทำงานวิจัยได้หมายรวมถึงการสร้างใหม่ การซ่อมแซมหรือปรับปรุงจากของเดิม โดยอาศัยหลักฐานและข้อมูลของสภาพเดิมที่เกิดขึ้นในรัชสมัยรัชกาลที่ 5

1.5 ข้อยกเว้นของการวิจัย

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้ยังมีผู้ได้ทำการศึกษาอย่างชัดเจน จะมีก็เป็นเพียงการศึกษาการตกแต่งพระราชอุทยานและสวนในสมัยของรัชกาลอื่น ดังนั้นจึงเป็นการยากที่จะค้นคว้าหาหลักฐานและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้การหาข้อมูลและหลักฐานต่างๆในการวิจัยนั้นส่วนใหญ่จะเป็นข้อมูลที่ได้จากเอกสารต้นร่างอันได้แก่ จดหมายเหตุ บันทึกของราชการ ภาพถ่าย เป็นต้น ประกอบกับเอกสารอื่นๆ ที่ได้มีผู้ศึกษาหรือผู้แสดงความคิดเห็นมาประกอบการวิจัย ทั้งนี้ผู้วิจัยพยายามอย่างยิ่งที่จะได้ข้อมูลที่เป็นหลักฐานในการวิจัยอย่างถูกต้องมากที่สุด เพื่อให้ผลการวิจัยเป็นประโยชน์แก่ผู้สนใจและผู้ที่ต้องการศึกษางานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5

1.6 คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

1. ภูมิสถาปัตยกรรม หมายถึง การตกแต่งตลอดจนการออกแบบและวางผังบริเวณพื้นที่ว่างภายนอกอาคารเพื่อประโยชน์ต่างๆอาทิเช่น เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจ เพื่อความสวยงาม เป็นต้น

2. พระบรมมหาราชวัง หมายถึง สถานที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ทรงสร้างขึ้นสำหรับเป็นที่ประทับ เป็นศูนย์กลางการบริหารราชการแผ่นดินและศูนย์กลางสำหรับพระราชพิธีต่างๆ ในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์เรียกว่า “พระราชวังหลวง” ราษฎรเรียกว่า “วังหลวง” ครั้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 โปรดให้ประกาศยกฐานะขึ้นเป็น “พระบรมมหาราชวัง” ในกาลต่อมาแม้พระมหากษัตริย์จะได้เสด็จประทับพระบรมมหาราชวังก็ตาม แต่พระบรมมหาราชวังก็ยังคงเป็นศูนย์กลางสำหรับการประกอบพระราชพิธีและใช้เป็นที่รับรองพระราชอาคันตุกะสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

3. พระราชวัง หมายถึง วังของพระมหากษัตริย์มีระดับความสำคัญรองจากพระบรมมหาราชวัง เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกัน วังใดที่จะเรียกว่าพระราชวังได้นั้นตามขัตติยราชประเพณีพระมหากษัตริย์จะทรงประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาขึ้นเป็นพระราชวังเสียก่อน มิใช่ว่าวังใดที่จัดเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์แล้วจะเรียกว่าพระราชวังทั้งหมด

4. วัง หมายถึง ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ซึ่งมิได้ทรงประกาศพระบรมราชโองการยกขึ้นเป็นพระราชวัง และเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ตลอดไปจนถึงพระบรมวงศานุวงศ์และหม่อมเจ้า เช่น วังสุโขทัย วังบางขุนพรหม เป็นต้น แต่ที่อยู่ของหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงไม่เรียกว่าวัง

5. พระตำหนัก หมายถึง อาคารที่ประทับของพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระอัครมเหสี สมเด็จพระบรมราชชนนี สมเด็จพระยุพราช หรือสมเด็จพระบรมราชกุมารี

6. ตำหนัก หมายถึง อาคารที่ประทับของพระราชวงศ์ ไม่ว่าจะพระราชวงศ์นั้นจะทรงดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หรือหม่อมเจ้าก็ตาม เรียกว่าตำหนักทั้งสิ้น

7. พระที่นั่ง หมายถึง เรือนหลวงในพระบรมมหาราชวังและในพระราชวัง ทั้งประเภทเรือนยอดที่เรียกว่าปราสาท เช่น พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท หรือเรือนหลังคาจั่วคือเรือนหลังคาไม่มียอด ปลุกสร้างไว้เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เช่น พระที่นั่งบรมพิมาน เป็นต้น และยังหมายถึงสถานที่ภายในองค์ปราสาทที่ใช้สำหรับกิจการต่าง ๆ เช่น พระที่นั่งภัทรวิบูลย์ เป็นต้น

8. พระราชอุทยาน หมายถึง สวนที่ได้รับการตกแต่งเป็นอย่างดีของพระมหากษัตริย์ อาจอยู่ในบริเวณพระราชวังหรือภายนอกพระราชวัง เพื่อใช้เป็นที่เปลี่ยนพระอิริยาบถและเป็นที่พักผ่อนของพระมหากษัตริย์ ฝ่ายในและพระบรมวงศานุวงศ์

9. สวน หมายถึง บริเวณที่มีขอบเขตจำกัดได้รับการตกแต่งโดยมีพันธุ์ไม้ต่างๆปลูกไว้เป็นองค์ประกอบหลักสำคัญ และได้รับการบำรุงดูแลรักษาเป็นอย่างดี ส่วนองค์ประกอบอื่นๆก็ช่วยเสริมสร้างให้พื้นที่นั้นเกิดความสวยงาม และสามารถใช้เป็นที่พักผ่อนได้

10. สวนพฤกษศาสตร์ (Botanical Garden) หมายถึง สวนที่มีอาณาเขตกว้างใหญ่ ภายในปลูกต้นไม้หลากหลายชนิด เพื่อใช้เป็นสถานที่ศึกษาค้นคว้าโดยเฉพาะ ภายในสวนมีห้องทดลอง ห้องบรรยาย ห้องสมุด พิพิธภัณฑ์ ฯลฯ เพื่อให้ประชาชนที่สนใจทั่วไปศึกษาและค้นคว้า

11. สวนรูปนัย (Formal Garden) หมายถึง การจัดสวนในลักษณะสมดุลทั้งสองข้าง

12. สวนประดิษฐ์ (Pattern Garden) หมายถึง สวนที่มีการจัดวางผังโดยใช้รูปทรงเรขาคณิตมีการตัดแต่งต้นไม้เป็นรูปทรงต่างๆ (Topiary)

13. สวนธรรมชาติ (Informal Garden) หมายถึง การจัดสวนที่ไม่อาศัยรูปร่างของเรขาคณิต ไม้ใช้หลักสมดุลทั้งสองข้างแต่อาศัยการจัดวางองค์ประกอบเลียนแบบธรรมชาติ

14. สวนหิน (Rock Garden หรือ Stone Garden) หมายถึง สวนที่นำเอาหินมาเป็นองค์ประกอบหลักสำคัญของสวน

15. สวนภูเขา (Hill Garden) หมายถึง สวนที่มีการเอาลักษณะของภูเขาจำลองไว้ในสวน โดยใช้หินพองน้ำซึ่งรับอิทธิพลมาจากจีน เรียกว่า เขามอ ซึ่งนิยมจัดในพระบรมมหาราชวัง วัดหลวง เป็นต้น

16. สวนหลังคา (Roof Garden) หมายถึง สวนที่จัดบนหลังคาหรือดาดฟ้าของอาคาร

17. สวนกระถาง (Potable Garden) หมายถึง สวนที่มีการจัดตกแต่งในกระถาง ดังตัวอย่างเช่น ไม้ตัดที่มีการตัดตกแต่งให้มีรูปทรงที่ผิดธรรมชาติ รูปร่างที่แปลกหรือการเจริญเติบโตที่ผิดธรรมชาติ

18. ลานกลาง (Court) หมายถึง พื้นที่โล่งภายในอาคารหรือพื้นที่โล่งระหว่างอาคาร

19. ลานโล่ง (Plaza) หมายถึง พื้นที่โล่งสาธารณะหน้าอาคารที่บริเวณส่วนใหญ่ได้รับการปูพื้นดาดแข็ง โดยมีหน้าที่หลักเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจและมองดูความเป็นไปรอบๆตัว ซึ่งจะแตกต่างจากทางเดินเพราะเป็นที่เฉพาะสำหรับกิจกรรมดังกล่าว

20. มาตราสวนไทย เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการวัดความยาวเป็นมาตราสวนไทยโดยใช้ความยาวหน่วยเป็นดอก วา และเส้น เพื่อที่จะเข้าใจความยาวในหน่วยเมตรได้ ดังนี้

- 4 ดอก เท่ากับ 1 วา (2 เมตร)

- 20 วา เท่ากับ 1 เส้น (40 เมตร)

21. เรื่องเวลาในปีของบวชอาจมีความคลาดเคลื่อนจากแหล่งข้อมูลอื่นๆ ได้เนื่องจากการอ้างอิงบางแหล่งนับปีตามแบบเก่าที่ใช้กันกันในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่นับวันที่ 1 เมษายนเป็นวันขึ้นปีใหม่หรือแบบใหม่ที่นับใหม่ตามหลักสากลคือเริ่มปีใหม่วันที่ 1 มกราคมในภายหลัง

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับการวิจัย

1. เป็นการรวบรวมหลักฐานและจัดระเบียบข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 ให้เกิดความเข้าใจในภาพรวมของวิวัฒนาการของงานภูมิสถาปัตยกรรมในเวลาต่อมา
2. เพื่อทราบถึงปัจจัยแวดล้อมต่างๆที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อรูปแบบของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งทางตรงและทางอ้อมโดยการวิเคราะห์และรวบรวมข้อมูล อีกทั้งยังเชื่อมโยงปัจจัยดังกล่าวที่ส่งผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงรูปแบบของงานภูมิสถาปัตยกรรมในเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบัน
3. เพื่อทราบบทบาทหน้าที่และความสำคัญของงานภูมิสถาปัตยกรรมที่มีต่อสังคม
4. เพื่อใช้เป็นเอกสารทางวิชาการในเรื่องของงานภูมิสถาปัตยกรรม อีกทั้งผลของการศึกษาสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการศึกษาและใช้การอ้างอิงในงานวิจัยขั้นต่อไปให้เกิดประโยชน์สูงสุด เพื่อสร้างความเข้าใจในประวัติศาสตร์และวิวัฒนาการงานภูมิสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5

1.8 ขั้นตอนและวิธีการดำเนินการวิจัย

เป็นการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นและทำการวิเคราะห์รูปแบบและแนวความคิดในการวางผังพระราชวัง พระราชอุทยาน การปลูกต้นไม้ถนน ลานโถงในเมือง ตลอดจนการนำเอางานภูมิสถาปัตยกรรมมาใช้ตกแต่งเมือง พร้อมทั้งศึกษาปัจจัยแวดล้อมต่างๆที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อรูปแบบ พร้อมทั้งศึกษาบทบาทหน้าที่และความสำคัญของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยทำการรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิที่ได้จากเอกสารทางวิชาการ จดหมายเหตุ บทความ หนังสือ รูปภาพ สิ่งตีพิมพ์ต่างๆ เป็นต้น จากหน่วยงานราชการ เอกชนและสถาบันต่างๆ ร่วมกับข้อมูลปฐมภูมิที่ได้จากการสำรวจงานภูมิสถาปัตยกรรมตามสภาพปัจจุบันที่ปรากฏอยู่ทั่วไปเพื่อหาร่องรอยงานภูมิสถาปัตยกรรมในอดีต แล้วนำผลที่ได้สรุปในเนื้อหาของประวัติศาสตร์ความเป็นมางานภูมิสถาปัตยกรรม ตลอดจนปัจจัยแวดล้อมต่างๆที่มีอิทธิพลและส่งผลกระทบต่อรูปแบบและแนวความคิดในการออกแบบ พร้อมทั้งสรุปบทบาทหน้าที่และความสำคัญของงานภูมิสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5